فصل‌نامه علمی پژوهشنامه تاریخ اسلام
سال دوازدهم، شماره چهل‌وششم، تابستان ۱۴۰۱
مقاله پژوهشی، صفحات ۶۷-۸۸

پیامدهای جنگ جهانی اول بر اقتصاد و تجارت کرمانشاه در دوره قاجاریه

فریبرز مدارایی[۱]
محمد محمودپور[۲]
قنبرعلی رودگر[۳]

چکیده

کرمانشاه یکی از نقاط راهبردی ایران در دوره جنگ جهانی اول (۱۹۱۸-۱۹۱۴) بود. این ایالت از نظر اقتصادی و تجاری در طی آن جنگ آسیب بسیاری دید. پرسش پژوهش حاضر این است که جنگ جهانی اول بر وضع اقتصادی و تجاری کرمانشاه تا پایان دوره قاجاریه چه تأثیری داشته است؟ این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای و اسنادی به‌ویژه با استناد به سفرنامه‌ها و خاطرات انجام شده‌است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که اقتصاد و تجارت‌کرمانشاه در اثر عواملی چون حاکمان محلی‌کارآمد، سیاست‌های حکومت ایران و کشورهایی‌که با ایران روابط تجاری داشتند، رویه رو به رشد و پررونقی را در قرن نوزدهم تا آغاز جنگ جهانی اول تجربه کرده بود. با این حال با شروع جنگ جهانی و اشغال کرمانشاه توسط متحدین و متفقین و پیامدهای ناشی از جنگ مانند از بین رفتن محصولات کشاورزی و دامپروری، اشغال و غارت گمرکات، اختلال در روند پست و تلگراف، رواج پول کشورهای متخاصم، نبود امنیت و از بین رفتن زیرساخت‌ها، قحطی بزرگ و شیوع بیماری پس از جنگ، تجارت کرمانشاه به تدریج دچار رکود شد. با این حال با پایان یافتن جنگ، بار دیگر تجارت کرمانشاه تحت تأثیر عوامل داخلی و خارجی رونق گرفت؛ به‌طوری‌که کرمانشاه در سال ۱۹۲۴، مهم‌ترین شهر وارداتی ایران به‌شمار می‌رفت.

کلیدواژه‌ها: تاریخ اقتصادی کرمانشاه، قاجاریه، کرمانشاه، جنگ جهانی اول.

---

۱. دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. fmodaraei@gmail.com
۲. استادیار گروه جغرافیای تاریخی، بنیاد دایره‌المعارف اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول). m.mahmoudpour@rch.ac.ir
۳. استادیار گروه آموزش الهیات، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. gh.roodgar@cfu.ac.ir
تاریخ دریافت: ۰۱/۰۴/۱۷ تاریخ پذیرش: ۰۱/۰۶/۲۵

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-08]
[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.67]

The consequences of the First World War on the economy and business of Kermanshah in Qajar dynasty

Fariborz Modaraie[1]
Mohammad Mahmoudpour[2]
Ghanbar Ali Roudgar[3]

Abstract

Kermanshah was one of the strategic places in Iran during the First World War (1914 - 1918). This state was damaged a lot economically and commercially during that war. The research question is how the First World War effected Kermanshah's economic and commercial situation to the end of Qajar dynasty. This research is based on a descriptive-analytic approach using library sources and especially documentaries depending on travelogues and memories. Findings of this research indicate that economy and trade of Kermanshah for owing to factors such as local competent rulers, the policy of the Iranian government, and the commercial allies of Iran was prosperous from the 19th century to the beginning of the First World War. However, with the beginning of the war and the occupation of Kermanshah by the allies and its consequences such as the destruction of agricultural and livestock products, looting and occupation of customs, disturbance in the post and telegraph process, circulation of hostile countries' currency, absence of safety and destruction of infrastructures, the great famine and prevalence of disease after the war made recession in the trade. However, after the end of the war the economy and business in Kermanshah, due to external and internal factors, became prosperous again to the extent that in 1924 it was the most important imported city in Iran.

Keywords: Economic history of Kermanshah, Qajar dynasty, Kermanshah, First World War.

1. PhD student of Islamic nations history and civilization, Islamic Azad University, Science and research branch, Tehran, Iran. fmodaraei@gmail.com
2. Assistant professor, Department of Historical geography, Islamic encyclopedia foundation, Tehran, Iran (Corresponding author). m.mahmoudpour@rch.ac.ir
3. Assistant professor, Department of Theological education, University of Farhangian, Tehran, Iran. gh.roodgar@cfu.ac.ir

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.67]

درآمد

جنگ جهانی اول معروف بـه جنـگ بـزرگ (اوت ۱۹۱٤- نـوامبر ۱۹۱۸)، نخسـتین جنگ جهانی بود که سراسر قاره اروپا، روسیه، منطقه خاورمیانه، بخش‌هـایی از آفریقـا، آمریکا و خاور دور را فراگرفت و ۲٦ کشور از جملـه ایـران را درگیـر کـرد (آذرنـگ، ۹۲/۱۱). با ورود عثمانی به جنگ، دامنه آن به‌طور غیررسمی به ایران نیـز کشـیده شـد. بی‌طرفی ایران از سوی دولت مستوفی‌الممالک طی ابلاغ فرمانی بـه نـام احمدشـاه (اول نوامبر ۱۹۱٤) اعلام شده بود (فرهمند عراقی، ۱٦۸). اروپا که در سده نـوزدهم و اوایـل قرن بیستم رشد اقتصادی مثبتی داشت و به پیشرفت‌های چشم‌گیری در زمینه صنعتی و علمی دست یافته و با استفاده از منابع کشورهای مستعمره از رفاه اقتصادی بسیار خوبی برخوردار شده بود، با برافروختن آتش جنگ، اقتصاد و تجارتش نابود شد؛ به‌طوری کـه در اروپا اقتصاد جنگی اعلام شد. جنگ افـزون‌بـر اقتصـاد خـراب، شـهرهای ویـران و تلفات سنگین انسانی بـرای طـرفین درگیـر، نتیجـه دیگـری نداشـت. ایـران هـم‌چـون دیگرکشورهای درگیر جنگ، به دلیل موقعیت راهبردیش، درکوتاه مدت و درازمـدت از نظر سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آسیب‌های فراوانی متحمل شد. این جنگ که از اروپـا به غرب آسیا و از آنجا به ایران وارد شده بود، منـاطق غـرب، شـمال غربـی، جنـوب و جنوب غربی کشور را به شدت درگیر کرده بود (کـدی، ۱۳۵). قـوای روس در شـمال، نیروهای انگلیس در جنوب و عثمانی‌ها در اکتبر ۱۹۱٤ به بهانه حضـور نیروهـای روس در ایران، به غرب ایران حمله کردند (آذرنگ، ۹٦/۱۱).

کرمانشاهان در غرب ایران به سبب قرار داشتن بر مسیر ارتباطی ایران- بین‌النهرین و همسایگی با دولت عثمانی، برای قوای متحد و متفق اهمیت راهبردی داشـت. در طـول جنگ، کرمانشاه به‌طور مستقیم در مسیر عبور نیروهای روس و انگلیس و عثمـانی بـود. روس‌ها قصد داشتند با تصرف بخش‌هایی از کرمانشاهان، خود را به دروازه‌هـای بغـداد برسانند و به نیروهای محاصره شده انگلـیس درکـوت‌العمـاره کمـک کننـد. در مقابـل، عثمانی‌ها نیز به دنبال آن بودند تا با تصرف کرمانشاهان، مانع پیشروی قوای متفقـین بـه سوی مرزهای خود شوند. حضور نیروهای متخاصم در کرمانشاه با موقعیـت تجـاری و

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.67]

اقتصادی خاص آن، آثار مخربی برجای گذاشت. تشکیل حکومت مهاجرین با کمک آلمان‌ها و در راستای کمک به عثمانی به مرکزیت کرمانشاه برای این ایالت هم آثار مثبتی نداشت؛ زیرا در طول جنگ، زیرساخت‌های این ایالت ویران شده بود و پیامدی غیر از قحطی، فقر و فلاکت، بیماری و مرگ‌ومیر برای‌آن نداشت. پرسش اساسی این پژوهش آن است که با وجود بی‌طرفی ایران در جنگ جهانی اول، اشغال کرمانشاهان توسط نیروهای متخاصم چه تأثیری بر اقتصاد و تجارت روبه‌رشد این ایالت گذاشت؟

پیشینه پژوهش

بررسی‌ها و شواهد نشان می‌دهدکه تاکنون پژوهشی مستقل درباره اقتصاد و تجارت کرمانشاهان در دوره جنگ جهانی اول و بعد از آن انجام نشده‌است، اما کارهای پژوهشی متعددی در باب کرمانشاه و جنگ جهانی اول نوشته شده‌است که از جمله آنها می‌توان به موارد زیر اشاره‌کرد: نویسندگان این مقاله، در مقاله دیگری با عنوان «علل و پیامدهای قحطی کرمانشاهان در جنگ جهانی اول» به علل قحطی و پیامدهای اقتصادی و اجتماعی آن در کرمانشاهان پرداخته‌اند. نویسندگان علل این قحطی را، خشکسالی، وقوع جنگ جهانی اول و اشغال کرمانشاهان و احتکار مواد غذایی دانسته‌اند. این قحطی بالطبع پیامدهای اقتصادی و اجتماعی نیز به دنبال داشته است. شهین رعنایی (۱۳۹۶ش) مقاله‌ای با عنوان «بررسی تأثیرات جنگ جهانی اول برساختارهای اجتماعی مناطق غربی ایران» به رشته تحریر درآورده است که بیشتر به‌کردستان و مناطق کردنشین آذربایجان غربی پرداخته است. همچنین مقاله‌ای با عنوان «تأثیر جنگ جهانی اول بر وضعیت گمرک کرمانشاه» از جهانبخش ثواقب و دیگران (۱۳۹۸ش) به شیوه اسنادی به تأثیر جنگ برگمرکات کرمانشاه پرداخته و نوشته است که با وجود سیر ترقی و پیشرفت گمرکات کرمانشاه در دوره قاجار، جنگ جهانی اول، وقفه‌ای در این روند به وجود آورد، زیرا حضور اشغالگران در این ایالت، باعث تخریب و غارت، حیف و میل اموال و قتل کارکنان و اعضای گمرک شد. قلی‌پور (۱۴۰۰ش) مقاله‌ای با عنوان «ظهور و زوال بازارکرمانشاه در سده سیزدهم» نوشته است

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.67]

که در آن به وضعیت بازار کرمانشاه در سده نوزدهم و تـأثیر آن در جـذب بازرگانـان و وقوع جنگ جهانی و پیامدهای پـس از آن بـر بـازار کرمانشـاه پرداختـه اسـت. فاطمـه رحمانی (۱۳۹۱ش) نیز پایان‌نامه‌ای با عنـوان «پیامـدهای اقتصـادی و اجتمـاعی جنـگ جهانی اول درکرمانشاه» در چهار فصل نوشته است. او در فصل چهارم و به شکل کلی، پیامدهای اقتصادی و اجتماعی جنگ درکرمانشاه را مورد مطالعـه قـرار داده اسـت. هـر چند بخشی از موضوع پایان‌نامه مذکور با موضوع پـژوهش حاضـر یکسـان اسـت، امـا منابع و مطالب مورد استفاده در پژوهش حاضر متفاوت است. پژوهش حاضر عـلاوه‌بـر بررسی وضعیت اقتصادی و تجاری کرمانشاه در جنگ جهانی اول، اوضـاع اقتصـادی و تجاری این ایالت را نیز در قبل و بعد از این جنگ تـا پایـان حکومـت قاجاریـه مـورد بررسی قرار داده است.

وضع اقتصادی و تجاری ایالت کرمانشاهان پیش ازجنگ جهانی اول

شهرکرمانشاه در نزدیکی دروازه زاگرس و در ارتفاع کم واقع است و تنهـا راه عبـور به داخل رشته‌کوه کردستان شمرده می‌شود. مسیری آسان‌تر از آن، برای ورود به فـلات ایران وجود ندارد (سلطانی، ۷/۱). در قرن دهم میلادی جاده بغداد- کرمانشـاه- همـدان بخشی از جاده خراسان بود که در زمان هخامنشیان به جاده شـاهی معـروف بـود. ایـن نامگذاری گواه اهمیت آن برای تجارت و تردد از زمان‌های بسیار قدیم است (Floor, 230). با توجه به این موقعیت راهبردی، کرمانشـاه در طـول تـاریخ از نظـر تجـارت و بازرگانی دارای فرازونشیب‌های بسـیاری بـوده‌اسـت. در آغـاز حکومـت قاجاریـه نیـز تجارت و بازرگانی کرمانشاه تغییر محسوسی نکرد، هرچند گمرک‌خانه‌ای نیز بر سر راه مسافران و کاروانیان در منطقه سرپل‌ذهاب قرار داشت. الیویه (۳۰) در سـال ۱۷۹۶ و در زمان حکمرانی مصطفی‌قلی‌خان در سفرنامه خود آورده است: «از کنار دهی که موسـوم به سرپل‌ذهاب بود، گذشتیم که درآنجا گمرک‌خانه‌ای بود که از هر بـار ۳۰ پـاره مطالبـه می‌کرد». همچنین او به فرد گمرک‌چی پس از ورود به‌کرمانشاه اشـاره کـرده اسـت کـه سعی دارد «تا تفحص بارها و امتعه همراه و سیاق دیوانی کند». به نظرمی‌رسـد کـه ایـن

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.67]

شـخص مـأمور گمـرک و در اسـتخدام فرمانـدار بـوده‌اسـت (Floor, 147). ایالـت کرمانشـاهان تـا زمـان حضـور محمـدعلی‌میـرزای دولتشـاه (حـک. ۱۲۳۷-۱۲۲۱) کـه سرحدات غرب کشور به او سپرده شد، همچنان در امر بازرگانی و تجارت مطرح نبـود. با ورود دولتشاه و انتخاب این شهر به عنوان مرکـز ولایـت کرمانشـاهان، شهرکرمانشـاه رونق بسزایی به‌ویژه از لحاظ عمران و آبادانی، رونـق شـهری و رفـاه عمـومی پیـداکرد (اُوبن، ۳۳۹). شهر کرمانشاه در زمان او یک شـهر پررونـق بـود کـه بـه دلیـل افـزایش تجارت و رفت‌وآمد زائران، از رونق و آرامش اجتماعی برخـوردار شـد. اگرچـه در دو دهه اول قرن ۱۹م وجود دولتشاه می‌بایست تأثیر مثبتی بر اقتصاد شهر کرمانشـاه داشـته باشد؛ اما در مورد تجارت، داده‌های کمی برای تأیید این نظریـه در دسـترس اسـت. بـا این‌حال گزارش‌های ناظران بعدی کـه رکـود تجـارت و نبـود رونـق شـهر را ناشـی از حکومت نادرست جانشینان او می‌دانستند، نشان می‌دهد که واقعا چنین بـوده‌اسـت؛ امـا عوامل دیگری نیز باعث این امر می‌شدند که چندان ربطی به شـرایط داخلـی کرمانشـاه نداشته‌اند. در اوایل دهه ۱۸۲۰ تجارت تبریز اهمیت پیدا کـرد کـه تـا قبـل از آن زمـان، بیشتر کالاهای وارداتی از طریق بوشهر و بغداد وارد ایران می‌شد چـرا کـه حمـل‌ونقـل کالا برای بازرگانان از این مسیر ارزان‌تر بـود. عـلاوه‌بـر ایـن، تـا سـال ۱۸۳۲ بـه دلیـل مشکلات داخلی، تجارت از استانبول از طریق بغداد و بعد از طریـق کرمانشـاه و یـا از طریق خوزستان در بغداد، تحت حکومت پاشاهای عثمانی تا آن زمان غیرعملی شد. در نتیجه این تحولات، تجارت در شهرکرمانشاه کاهش پیدا کـرد (Floor, 292-295). از سوی دیگر در سال‌های ۱۸۳۰ تا ۱۸۳٤ این شهر از طاعون رنج می‌بـرد. در دهـه ۱۸۵۰ کرمانشاه هنوز به عنوان یک شهر تجاری با اهمیت محلی شـناخته مـی‌شـد و مشـخص است که یکی از مراکز عمده تجاری نبود (همان، ۲۵۵-۲٥٤). پس از اینکـه بـه دلایلـی مسیر طرابوزان- تبریز، اهمیت خود را به عنوان مهم‌ترین راه واردات کالا از دسـت داد، واردکنندگان کالا مجبور به واردات کالای خود از طریق مسـیرهای بازرگـانی بوشـهر- اصفهان و بغداد – کرمانشاه – همدان شدند که این توسعه با افتتاح کانال سوئز در سـال ۱۸٦۹ موجب حمل‌ونقل کم‌هزینه‌تر از خلیج فارس مـی‌شـد. در نتیجـه کرمانشـاه بنـدر

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.67]

ورودی همه کالاهایی شد که از بغداد وارد ایران و از طریق خلیج فارس و دجله از بریتانیا و هند وارد می‌شد (همان، ۲۵۵).

با توجه به عوامل فوق و همچنین اقدامات عمرانی و رفاهی عمادالدوله (حک. ۱۲۹۱-۱۲٦۷)، امنیت و عمران، تجارت و بازرگانی شهر و ایالت کرمانشاهان رونق یافت (بایندر، ٤۰۱). ایالت کرمانشاهان که تا قبل از آن، تجارت محلی داشت، به تدریج وارد عرصه تجارت داخلی و بین المللی شد (Floor, 213) و عمدتاً برآوردکننده نیازهای کشورهای انگلیس، عثمانی و روسیه شد. ارتباط آنجا با شیوه‌های تولید کوچ‌روی و دهقانی، سهم‌بری از طریق فروش محصولات و تغییر الگوی کشت بود (قلی‌پور، ۱۹). صنعت درکرمانشاه در حاشیه کشاورزی بود، زیرا خاک حاصلخیز و آب فراوانی داشت که به همین دلیل، کرمانشاهان یکی از مناطق مهم تولید غلات شناخته می‌شد. به‌جز غلات محصولات کشاورزی دیگری مانند تریاک، صمغ، روغن کرچک، تنباکو، زعفران، نیل، ذرت و نخود در این ایالت تولید می‌شد. دامپروری و گله‌داری نیز یکی از دیگر از فعالیت‌های ایلات کرمانشاهان بود، زیرا شیوه تولید کوچ‌روی با وجود ایلات بزرگی که در این ایالت سکونت داشتند، سهم مهمی در تولید و رونق اقتصادی و تجاری منطقه داشت. از مهم‌ترین تولیدات عشایر این منطقه، پشم بود. تولید فرش نیز در راستای دامپروری پررونق کرمانشاهان انجام می‌شد (عیسوی، ۱۸۲). به سبب اینکه کرمانشاهان مراتع بسیار خوبی داشت، گوسفند، قاطر، اسب و فراورده‌های جانبی آنها مانند روده، پوست و پشم را نیز تولید می‌کرد (Floor, 209-211).

در آن زمان، بازرگانان معروفی در بازار کرمانشاه به کار صادارت و واردات کالا می‌پرداختند که بخشی از فعالیت بازرگانان مربوط به تجارت داخلی و بخشی نیز مربوط به تجارت خارجی بود که با استناد به نوشته‌های فلور در جدول ذیل به کالاهایی که از کرمانشاه به شهرهای مختلف کشور صادر و وارد می‌شد، اشاره می‌شود:

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.67]

صادرات داخلی (Floor, 250)

شهر	کالا
تهران	محصولات از بغداد: روغن حیوانی، توتون، نخود، گندم و گوسفند
همدان	محصولات از بغداد: توتون، نخود، خرما، گریس، روغن حیوانی و چرم خام
اصفهان	چاپ منچستر، آهن، چای، پوست گاو، چرم، گلیم و گز علفی
رشت	صمغ تلخ، صمغ کتیرا، پیراهن(پارچه) سفید و خاکستری، خرما از مندلی و کالاهای مکزیکی
سلطان آباد	چای، شکر و کالاهای منچستری
کردستان	چای، شکر، تنباکوی قلیان از کاشان
قم	توتون، خرما، پیراهن سفید و خاکستری، گندم وکالاهای مکزیکی
کاشان	نخ، پیراهن(پارچه) سفید و خاکستری و کالاهای مکزیکی
بروجرد	چاپ، چای و شکر

واردات داخلی (Floor, 250)

شهر	کالا
تهران	چاپ روسی، پارچه، آلات فلزی و ظروف شیشه‌ای
همدان	نفتا، محصولات با کیفیت از رشت، پارچه و مخمل، فلزآلات و ظروف شیشه‌ای
اصفهان	گز، محصولات کتان، چرم بومی مثل قلمکار، چاپ، لحاف و عبا
سلطان آباد	گیوه، فرش و کتیرا
قم	وسایل مسی از کاشان، تنباکو، حنا و کتان
کاشان	وسایل مسی، تنباکو، حنا، کتان، محصولات ابریشمی کاشان و یزد
بروجرد	فرش، اپیوم و کتیرا
ساوه	انار
تبریز	روسری برای کُردها

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.67]

قطعا تجارت خارجی نشانه رشد اقتصادی یک کشور محسوب می‌شود و می‌توان بـر مبنای آن رونق اقتصادی و تجاری کشور را مورد ارزیابی قرار داد. شهرها و ایالت‌هـایی که بر سر راه ترانزیت کالاهای خارجی قرار داشتند، از جمله کرمانشاهان، محل حضـور تـاجران و نماینـدگی‌هـایی شـدند کـه از طـرف کشـور انگلـیس، عثمـانی و روس در کرمانشاهان ساکن شـده و امـر تجـارت را تسـهیل و کالاهـای زیـادی از طریـق بغـداد به‌کرمانشاه وارد می‌کردنـد. ارقـام اصـلی وارداتـی بـه شـهر کرمانشـاه پـیش از پدیـده مشروطیت از مارس ۱۹۰۱ تا مارس ۱۹۰۲، به ارزش ۷٤۰، ۸٦٥ لیره که از طریق بغـداد به کرمانشاهان می‌رسید، بدین قرار است (رابینو، ٤۳):

کشور	کالا
پادشاهی انگلستان	کالاهای منچستر، چیت، پارچه نخی وپشمی، نخ خیاطی، پوشاک، آهن، سرب، قلع، مس، فولاد، ادویه و خشکبار
هند	نیل، شکر و چای
فرانسه	شمع و کبریت
اطریش ـ مجارستان	فراورده‌های شیشه‌ای، فراورده‌های چینی، مشروب الکی و قهوه
بغداد و عربستان	خرما، پوست بره و پوست خام گاو و گوسفند

کالاهایی نیز از کرمانشاه صادر می‌شد. مهم‌تـرین ارقـام صـادراتی از کرمانشـاهان بـه ترتیب اهمیت صادرات، بدین قرار است (رابینو، ٤٤):

کالا	کشور	بهای کلی به لیره
تریاک	انگلستان	٦٥.۰۳۱
صمغ	انگلستان	۳۹.۲۹٥
پشم	انگلستان	٤.۹۱۰
قالی	امریکا	٤.۹۱۰
کالاهای ابریشمی	فرانسه	۳۸.٥٥۳
خشکبار	بغداد	٤.٥۹۷

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.67]

به طورکلی تشخیص اینکه کدام کشورها شرکای تجاری اصلی کرمانشاه بودند اگر نگوییم غیرممکن، اما دشوار است، زیرا تا قبل از سال ۱۹۰۰، هیچ آمار تجاری از این شهر و استان در دست نیست. کرمانشاه در سال ۱۹۰۰ به عنوان بندر ورودی کالاهای بریتانیایی و هندی و گردش مالی سالانه آن، فقط ۱۰ درصد از بوشهر کمتر بود (Floor, 256-257).

در قرن ۱۹ بهبود تجارت خارجی، کرمانشاه را به یکی از مراکز تجاری بین دوکشور ایران و عثمانی تبدیل‌کرد. گمرک کرمانشاه که از نظر درآمد پس از بوشهر قرار داشت، در بیشتر مواقع به عنوان تضمین ارزی دولت برای پرداخت دیون دولت بریتانیا در نظرگرفته می‌شد (عیسوی، ۱۱۲). به همین سبب در دوره قاجار، گمرک غرب کشور از همدان به کرمانشاه منتقل شد. کرمانشاه از طریق مراکز گمرکی خود بخش اعظمی از ارتباطات تجاری با عثمانی و بغداد را در مرزهای غربی، پوشش می‌داد (لیتن، ۱۸۳). اجناس زیادی از طریق این ایالت وارد کشور می‌شد. بر اساس اسناد تاریخی این اجناس عموماً در کشورهای انگلیس، آلمان، فرانسه و بلژیک تولید شده بودند (گروته، ۹۷).

غیر از موضوع صادرات و واردات کالا، کرمانشاه مسیر عبور زائران عتبات عالیات نیز بود. در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، کنسول‌های بریتانیا در کرمانشاهان تخمین‌زدند که سالانه حدود ۵۰.۰۰۰ تا ۱۰۰.۰۰۰ زائر از این منطقه عبور می‌کردند. این زائران بخش قابل توجهی از اقتصاد محلی را تشکیل‌می‌دادند، زیرا شب را در شهر می‌گذراندند، آذوقه و مایحتاج می‌خریدند و بخشی از هزینه خود را با فروش اجناس می‌پرداختند (Floor, 251). تردد زائران، تجارت پررونقی برای مردم منطقه بود (اُبن، ۳٤۰). علاوه‌بر تردد زائران، اجساد نیز برای تدفین در اماکن مقدسه، از مرز کرمانشاه عبور داده می‌شدند. بین سال های ۱۹۱٤-۱۹۰۹ سالانه به‌طور متوسط ۳۹۰۰ جسد از خانقین عبور می‌دادند که در سال ۱۹۱۲ تا ۱۹۱۳ با عبور ۷۵۵۸ جسد این انتقال اجساد، به اوج خود رسید (Floor, 251).

در آن سال‌ها و پیش از انقلاب مشروطه، اقتصاد و تجارت کرمانشاه رونق قابل

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.67]

توجهی را تجربه می‌کرد که ناگهان به دلیل بحران مشروطیت و اقدامات مخالفان و موافقان آن، دچار بحران شد. در سال‌های ۱۹۱۱ تا ۱۹۱۳ به‌دلیل اشغال و غارت شهر و ایالت کرمانشاه، بالطبع وقفه‌ای در اهمیت و رونق بازرگانی شهر پیش آمد که تداوم موضوع به صورت غارت اموال عمومی، ضبط و مصادره وجوه درآمدی گمرکات و پست و تلگراف به وسیله عوامل سالارالدوله و سپس غارت مجدد تمامی بازارهای سطح شهر و دارالتجاره‌های داخلی و خارجی، هستی تُجار، بازرگانان، مالکین و زارعان را بر باد داد. عملکرد منفی سالارالدوله در کرمانشاه و غرب کشور بحرانی را درپی‌داشت که موجب شد واردات و صادرات از گمرکات کرمانشاه به گمرکات کل کشور در مرکز، تهران و کرمانشاهان سخت شود و تُجار از گمرک کردن مال‌التجاره خود امتناع کردند تا اینکه مجدداً از ژوئیه تا اکتبر ۱۹۱۲ تجارت رونق یافت و وضعیت تجاری ایالت همچنان تا شروع جنگ جهانی اول پررونق شد (Floor, 258).

وضع اقتصادی و تجاری کرمانشاه در جنگ جهانی اول

وضع تجاری و اقتصادی کرمانشاهان پس از بحران شش ساله مشروطیت و با توجه به صدمات و خساراتی که از رهگذر ناآرامی‌ها و عدم امنیت ناشی از تهاجمات و فتنه‌های سالارالدوله به خود دیده بود، دوباره به رشد و رونق سابق خود بازگشت؛ اما ناگاه آتش جنگ جهانی اول در اروپا شعله‌ور شد. وقوع جنگ جهانی اول و اشغال کرمانشاهان توسط دُول متحد و متفق وتسلط متناوب آنها بر این منطقه، امنیت اقتصادی این دیار را با چالش جدی روبه‌رو کرد. مهم‌ترین چالش‌هایی که بر اقتصاد و تجارت این ایالت تأثیرگذاشت عبارتند از:

۱- رکود و توقف تجارت

تا قبل از جنگ جهانی اول، کرمانشاهان یکی از قطب‌های اصلی تجارت ایران محسوب می‌شد، اما با شروع جنگ و در بین سال‌های ۱۹۱۵ تا ۱۹۱۸، کرمانشاهان صحنه نبرد، اشغال، قحطی و شیوع بیماری آنفولانزا شد و در طی این سال‌ها، تجارت ضعیفی داشت، زیرا راه تجاری بغداد بسته شده بود. به هرحال، هیچ داده‌ای از وضعیت

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.67]

تجاری آن دوره کرمانشاهان و حتی اطلاعاتی در مورد تجارت محلی برای تغذیه و پوشاک ساکنانش در دسترس نیست. در سال ۱۹۱۸ و بر طبق نوشته یک مقام انگلیسی، این شهر به دلیل بسته شدن راه بغداد از نوامبر ۱۹۱٤، و بسته شدن مسیر شیراز و برخی دیگر از مسیرها، مملو از دزدان شد و تجارت در آن به پایین‌ترین سطح خود رسید (Floor, 259).

۲- از بین رفتن محصولات کشاورزی و دامپروری

اقتصاد و شیوه معیشت مردم مناطق روستایی و بخش بزرگی از شهر کرمانشاه و نیز ایلات و عشایر منطقه به کشاورزی و دامپروری وابسته بود. این ایالت همواره یکی از قطب‌های اقتصاد کشاورزی بود. این شیوه معیشت و اقتصاد در پی جنگ جهانی اول و اشغال آن از سوی نیروی روس و انگلیس و عثمانی و خشکسالی با نابسامانی و ویرانی روبه‌رو شد (سلطانی، ۱۲۳/۱). سرگرد داناهو معتقد است که نظامیان لجام‌گسیخته روس و عثمانی زمین‌های کشاورزی کرمانشاهان را ویران کردند و بدون پرداخت پول، اموال مردم را مصرف‌کردند و بی‌شرمانه آنچه را که نمی‌توانستند با خود ببرند، تخریب-کردند. آنها حتی به بذر کشاورزان هم رحم نکردند؛ بنابراین بیشتر کشاورزانی که نه بذری برای کاشت و نه حیوانی برای شخم زدن داشتند، زمین‌های زراعی خود را رها کردند (مجد، ۱۱۱). سن سون[1] فرمانده ژاندارمری دولتی ایران، در گزارش خویش اشاره کرد که نظامیان روس و عثمانی بدون هیچ دلیلی مزارع سرپل‌ذهاب را به آتش می‌کشیدند (ساکما، ش بازیابی: ۲۹۳/۳۳۹۵، برگ۲). صمصام‌الممالک سنجابی طی نامه‌ای به مجلس شورای ملی گوشه‌ای از غارتگری‌های ارتش عثمانی‌ها را چنین شرح می‌دهد: «پانزده دهکده را از سنجابی‌ها با احشام و اسباب خانه غارت نموده‌اند، بعضی از دهکده‌ها را آتش زده‌اند... یکصدو سی خروار تخم گندم و جو در سرپل کاشته‌اند، چاکر و سالار مقتدر در قصر و قلعه‌سبزی پنجاه خروار تخم گندم و جو پاشیده‌ایم تمام را چرانیده‌اند و آنچه درو کرده، برده‌اند» (بیگلری، ۱۳۹).

1. sun son.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.67]

لازم به ذکر است که عملکرد غیرانسانی و تخریب و غارت اموال عمومی و خصوصی مردم کرمانشاهان، تنها توسط قوای روس و عثمانی صورت نگرفت، بلکه قوای انگلیس نیز چنین اقداماتی انجام دادند. نظامیان انگلیسی در مناطقی که ایلات سنجابی وگوران حضور داشتند با تخریب منابع طبیعی و جنگل‌های منطقه، ضربه فراوانی به اقتصاد مبتنی‌بر دامپروری این ایلات زدند (استادوخ،٦٦/٤٤/١٣٣٦ق، برگ ١١)؛ از سوی دیگر اخذ قرارداد و پیمان دفاعی آلمان با عشایر لرستان، کرمانشاهان و کردستان و تجهیز و تسلیح آنان، به صورت قطع و یقین عوارض جانبی بسیاری را بر تجارت، زراعت، اقتصاد و کسب‌وکار مردم و زندگی آحاد جامعه تحمیل کرد (باست، ٥٥).

٣- غارت و اشغال گمرکات

در اثنای جنگ جهانی اول، موقعیت راهبردی کرمانشاه، آن را در مسیر عبور نیروهای روس، انگلیس و عثمانی قرار داد. تأمین منابع مالی برای هزینه‌های جنگ، همواره یکی از دغدغه‌های نیروهای متخاصم بود؛ لذا حضور آنها در این منطقه خسارات زیادی به همراه داشت. پیامد آنی حضور مهاجمان، تحمیل بار اقتصادی آنان در منطقه بود. تأمین منابع مالی برای ادامه جنگ، اغلب مراکزی را که منبع عایدات مالی بودند در کانون توجه و تهاجم قرارداد. البته بیشترین خسارت در بخش دولتی بر مراکز اقتصادی وارد آمد. گمرک به عنوان یکی از ارکان مالی در شرایط نابسامانی و عدم امنیت، متحمل صدمات جبران ناپذیری شد که بسیاری از شئون اقتصادی منطقه و کشور را تحت تأثیر خود قرار داد.

گمرکات استان کرمانشاهان نیز در پی حضور نیروهای درگیر در جنگ، دچار صدمات فراوانی شد. در این رابطه، ساختمان گمرک شهرکرمانشاه توسط نیروهای متخاصم اشغال شد و بخشی از ساختمان آن به تصرف نیروهای روس درآمد (ساکما، ش، ٧٠٤ آ ٢ آ آ-٢٤٠٠٠٠٣١٣). اداره گمرک کرندِ غرب در جریان حمله قشون عثمانی به کلی تخریب و به گفته محمدتقی میرزای عراقی در اثر حمله آنان، عمارت گمرک

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.67]

کرند «به کلی مخروبه است، نه دری نه تیری نه چیزیی باقی مانده است و قسمت‌های مخروبه هم که باقی مانده بود، غیر قابل سُکنا است» (ساکما، ٤١٣ ث ٢ آ آ ١-٢٤٠٠٠٣٠٨٧). این وضعیت، حتی در دفاتر جزء، تابع دفتر گمرک کرند، همچون سومار، خوش‌قوری و قلعه‌سبزی هم اتفاق افتاد (ساکما، ٤١٣ ث ٢ آ آ ١-٢٤٠٠٠٣٠٨٧).

گمرک قصرشیرین در دوران جنگ به دلیل هم‌مرز بودن با عثمانی و دست‌به‌دست شدن میان نیروهای ترک، آلمان‌ها و روس‌ها، خسارات فراوانی دید. طی این مدت، روس‌ها سه بار به شهر قصرشیرین حمله کردند و با کشتن ٣ نفر از اهالی این شهر، تمامی اسناد، اموال و دفاتر گمرک آن را به غارت بردند. آنان تمام اسلحه موجود در انبار گمرک و همچنین اسلحه‌هایی که در دست مأموران بود را گرفته و حتی تمام اثاثیه آن را، جز یک تخته قالی کهنه، غارت کردند (ساکما، ٤١٣ ث ٢ آ آ ١-٢٤٠٠٠٣٠٨٧).

۴- اختلال در روند پست و تلگراف

علاوه‌بر اشغال و غارت گمرک کرمانشاه، متفقین و متحدین، خطوط تلگرافی را که از نیازهای مبرم تُجار و بازرگانان برای برقراری ارتباط با بازار تجارت جهانی بود، تصرف و از آن در راستای اهداف نظامی استفاده و خساراتی را به پست و تلگراف این ایالت واردکردند که عبارتند از:

١. خسارات شعبه تلگرافی دولت از طرف روسیه تزاری ٣٦٧/١٤٥ تومان؛
٢. خسارات شعبه تلگرافی دولت از طرف عثمانی‌ها ١٠١/٦٦٥ تومان؛
٣. خسارات شعبه پست‌خانه دولت از طرف روسیه تزاری ١٧/٩٦٩ تومان؛
٤. خسارات شعبه پست‌خانه از طرف عثمانی‌ها ١٨/١٣٧ تومان؛
٥. خسارات شعبه پست‌خانه از طرف آلمانی‌ها ٢٠/٣٩٤ تومان (بیگلری، ٢٠٧).

به جز خساراتی که جنگ در ادارات پست و تلگراف بر جای نهاد، در روند امور پست و تلگراف اختلال ایجاد کرد؛ تلگراف از کرمانشاه به بغداد باید از طریق کراچی ارسال می‌شد، اما تلگراف‌های غیرنظامی از بغداد به کرمانشاه مشکلی نداشت، ولی

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-08]
[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.67]

نامه‌هایی که از بغداد به کرمانشاه ارسال می‌شد، اغلب سه هفته طـول مـی‌کشـید تـا بـه مقصد برسد. به سبب نبود یک سیستم کارآمد پست و تلگراف، فعالیت‌های تجاری نیـز محدود شده بود (Floor, 259).

۵- رواج پول کشورهای متخاصم

رواج همزمان و متناوب پول‌های رسمی‌کشورهای روسیه، عثمانی و آلمان در منـاطق غربی ایران نیز از دیگر عوامل رکود اقتصادی این منطقه بود. عثمانی‌هـا در برابرگـرفتن آذوقه از مردم، اسکناس بی‌ارزشی پرداخت می‌کردند. رواج پول منات روسیه در منـاطق غربی به علت چند برابر بودن ارزش آن نسبت به پول ایران، زیان‌های فراوانی به مـردم منطقه وارد کرد. طبق گزارش کفیل حکومت کرمانشاهان، قیمت منات روسیه به صـدی هفت تومان رسید که این امر نارضایتی و اعتراض اصـناف و کسـبه بـازار را بـه دنبـال داشت (ایران، ص۲). خزانه‌داری آلمان نیز برای سهولت در پرداخت هزینه‌هـای نظـامی خود، اقدام به چاپ و نشر نوعی اسکناس در غرب ایران کرد. این اسکناس که با اضافه کردن ارقام و حروف فارسی در پشت و روی مارک آلمانی چاپ شده بـود، بـا ارزشـی معادل ۱۲.۵ قران وارد بازار شد که برای مردم منطقه زیان‌آور بـود (شـرقی، ٤٨). علـت حضورآلمان‌ها و اقدامات آنان در کرمانشاهان، «به‌واقع برای منحرف کردن توجه متفقین از خطوط اصلی و بازگشایی جبهه جدیدی در جنگ بود که مهم‌تـرین و مناسـب‌تـرین مسیر برای رسیدن به این هدف، راه بغداد- کرمانشاه – همدان بود» (سـایکس، ٦٧٨/٢). «به گفته چالز مارلینگ سفیر انگلستان در ایران، راه کرمانشاه – بغداد، تنها راهی بود کـه آلمان‌ها قادر بودند از راه آن، اخبار، پـول و امکانـات لازم را دریافـت کننـد» (مـابرلی، ۱۵۵).

۶- نبود امنیت و از بین رفتن زیرساخت‌ها

کاهش روابـط تجـاری و نقـل و انتقـال کـالا و نیـز کـاهش و قطـع عبـور و مـرور کاروان‌های زیارتی از نتایج مهم جنگ مذکور و اشغال این منطقه بود که سـبب شـد تـا تجار، بازرگانان، اصناف و پیشه‌وران بسیاری، حرفه خود را از دسـت بدهنـد (رعنـایی،

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.67]

۲۲). در دوران جنگ، بر اثر تردد نظامیان، جاده‌ها تخریب و در عین حال ناامن شده بود. نبود نیروهای ژاندارمری موجب فعالیت گسترده یاغیان، گردنکشان و راهزنان محلی شد که علاوه‌بر توقف تجارت خارجی، به دلیل نبود امکانات مدرن حمل‌ونقل و نبود امنیت، تجارت داخلی نیز دچار رکود شده بود. بخشی از ایلات و عشایر نیز به سبب فقر عمومی از طریق راهزنی، امرار معاش می‌کردند (فرمانفرماییان، ۱۸۹).

۷- قحطی و بیماری

یکی از پیامدهای اقتصادی- اجتماعی جنگ، قحطی بزرگ در ایران بود که در سال ۱۳۳٦ق اتفاق افتاد. در قحطی ایجاد شده تا حدود یک‌چهارم ازکُل جمعیت شمال، شمال غرب و غرب کشور، جان خود را از دست دادند. قحطی تا حّدی مولود تاخت‌وتاز غربی‌ها در زمان جنگ، خشکسالی و در نتیجه کاهش زمین‌های زیر کشت و برداشت کمِ محصول و نیاز وافر و روزافزون نیروهای خارجی و از همه بدتر، بدی سامانه توزیع کالاها و از طرفی اقدامات دور از انصاف مالکان، واسطه‌ها و مقامات دولتی بود. این قحطی با احتکار و ذخیره‌سازی کالاها، تشدید شده بود (کدی، ۱٤۹). قحطی و بیماری‌های مُسری شاید بیش از هر جای دیگر، غرب ایران را دچار نابودی کرد و مردم را به ستوه آورد تا جایی که گفته شده در همدان و کرمانشاهان، مردم از سر اضطرار و ناچاری به غارها پناه بردند (مجد، ۲۷۲). تنها در غرب کشور بیش از صد هزار تن از مردم از فرط گرسنگی جان باختند و ده‌هزار دهکده خالی از سکنه شد (آبادیان، ۲۲۲). این روایت‌ها از مصائبی که جنگ و اشغال بر سر مردم آوار کرده بود، خود نمونه‌ای از آشفتگی اقتصادی کشور بود و این مردم بودندکه این رنج و فلاکت را متحمل می‌شدند. به گزارش لمبتون (۳۳۹/۳-۳٤۰) «با غارت مردم کرند و کرمانشاهان به‌کلی، خلق آنجا پریشان روزگار و در عسرت شدید هستند و آذوقه پیدا نمی‌شود و قیمت چند برابر ترقی کرده است».

شهر و استان کرمانشاه در سال‌های ۱۹۱۸- ۱۹۱۵ صحنه نبرد، اشغال، قحطی و شیوع آنفلوانزا بود (Floor, 259) که این عوامل موجب ضعف شدید اقتصادی شد.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.67]

ضعف شدید اقتصاد مبتنی‌بر شیوه معیشت کشاورزی و دامپروری و نیز کاهش فراوان تجارت در کرمانشاه منجر به رشد فقر، نابودی زیرساخت‌ها، از بین رفتن نیروی کار و افزایش فراوان مصیبت بازماندگان شد. در پی این شرایط، تعداد زیادی از مردم قحطی‌زده و گرسنه، چاره‌ای جز بیگاری برای انگلیسی‌ها نداشتند. نیروهای فرصت-طلب انگلیس با مشاهده شرایط ناگوار مردم مستأصل منطقه، برای پیشبرد اهداف خود، آنان را در پروژه‌های جاده‌سازی و سایر خدمات نظامی با کار در ازای غذا استخدام کردند. دنسترویل (۳۰) که در حین مأموریت، از مسیر قصرشیرین به کرمانشاه عبور کرده، در گردنه «پاتاق» تعداد زیادی از مردان و زنانی را که «تحت تعلیمات کمیته خیریه آمریکا مشغول تعمیر و مرمت راه بودند» مشاهده کرده است.

آنچه بیان شد، به‌صورت واقعی و طبیعی آن، مولود ورشکستگی اقتصادی و نتیجه وحشتناک فلاکت و نابسامانی کشاورزی، دامداری و زراعت از دست رفته در سال‌های وحشتناک جنگ بود. در هر صورت جنگ جهانی اول با دست‌اندازی‌های بیگانگان، حضور متجاوزان در منطقه، وضعیت اسفبار اقتصادی و تجاری کرمانشاهان را درپی‌داشت.

وضع اقتصادی و تجاری کرمانشاه بعد ازجنگ جهانی اول

عواقب جنگ جهانی اول دامن‌گیر بیشتر کشورها شده بود. ارزش پول به کمترین میزان خود رسید و برخی را به خاک سیاه نشانید. تمام کشورها به دور خود حصاری اقتصادی کشیدند و برای همدیگر دندان تیز کردند. روسیه همسایه شمالی ایران هم سخت‌ترین قواعد بازرگانی را از سال ۱۹۱۸ اعمال‌کرد. البته پیامدهای اقتصادی جنگ در همه کشورها سریع نمود نداشت. در ایران نیز این پیامدها چندین سال پس از جنگ و تحت تأثیر اوضاع سیاسی کشور رخ نمود. به‌طورکلی پس ازجنگ جهانی اول، مجدداً شرایطی برای فعالیت متعدد و چندجانبه تُجار ایرانی فراهم شد. آنان در چارچوب فعالیت‌های تجاری، صنعتی، زمینداری و اجاره‌داری به فعالیت‌های اقتصادی پرداختند، اما پیامدهای منفی جنگ چند ویژگی را در طی این سال‌ها در تجارت ایران برجسته

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.67]

کرد، از جمله این پیامدها، رواج دلالی و واسطه‌گری تجـار ایرانـی بـرای شـرکت‌هـای خارجی، کمبود نقدینگی، انحصاری شدن تجارت روسیه و ورشکستگی طیـف وسـیعی از تجار، پرهیز و گریز از پرداخت مالیات و عوارض گمرکی و رواج قاچـاق کـالا بـود (ترابی فارسانی، ٦١).

هرچند ماجرای سقوط مالی بین‌المللی و انحصار تجارت در درون دولت – ملـت‌هـا در سال‌های بعد از جنگ بر تجارت کرمانشاه تأثیر گذاشت؛ اما این ویژگی‌ها به یکبـاره در اقتصاد ایران و کرمانشاه نمـود نیافـت. پـس از جنـگ، بـه تـدریج اسـتان کرمانشـاه وضعیت تجاری و اقتصادی پیش از جنگ را تجربه‌کرد. تجارت شهر کرمانشاه بـه دلیـل بسته شدن بغداد از نوامبر ١٩١٤ به سطح پایینی رسیده بود. با پایان یـافتن جنـگ، همـه محدودیت‌های تجاری زمان جنگ با عراق برداشته شد. در واقع افتتاح جاده خانقین بـه کرمانشاه در ژوئن ١٩١٨ رویداد بزرگی بود، زیرا در طـول جنـگ جهـانی، ایـن راه بـه مدت ٣ سال به روی تجارت بسته بود، اما در ٢ نـوامبر ١٩١٨ فرمانـده نظـامی بریتانیـا، آزادی کامل تجارت و کاهش محدودیت‌های محاصره را اعلام کرد. بـا ایـن حـال نـرخ حمل‌ونقل بسیار بالا بود و علت آن هم کمبود حیوانات بـارکش بـود کـه عمـدتاً بـرای مصارف نظامی و جاده‌سازی استفاده می‌شد. قبل از جنگ نرخ بار شتر، ٨/٨٠ دلار بـود، اما پس از آن به ٧٣ دلار رسیده بـود، از ایـن‌رو بـا توجـه بـه تقاضـای زیـاد، همچنـان بازرگانان حاضر به پرداخت آن نرخ‌ها بودند (Floor, 244-245).

با فرمان آزادی تردد و تجارت، تردد زائران نیز از سرگرفته شد و رو به افزایش نهـاد. در نوامبر ١٩١٨، ٥١٤ گذرنامه و در آذر ماه همان سال، ١٣٦٧ گذرنامه صادر شد. با این حال محدودیت حمل اجساد به بین‌النهرین از بین نرفت. بازرگانان به دلیل قیمـت‌هـای بالا وکـاهش نـرخ ارز بـه دنبـال حـوادث بغـداد (شـورش اعـراب) و رشـت (تهـاجم بلشویک‌ها)، پول خوبی به دست آوردند. شرکت بازرگانی بین‌النهرین، گاراژ بزرگی در کرمانشاه افتتاح کرد که توسط یک بریتانیایی اداره می‌شد. این شرکت چندین کـامیون و ماشین در جاده داشـت، عـلاوه‌بـر ایـن، حـدود ٦٠ خـودروی خصوصـی و دولتـی در کرمانشاه وجود داشت. البته باید توجه داشت که به سبب پیامدهای جنـگ جهـانی اول

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.67]

به‌ویژه انقلاب روسیه و مشکلات در استان گیلان، نقش تجاری کرمانشاه در سال‌های پس از جنگ به طور قابل توجهی افزایش‌یافت. در واقع، در سال‌های ۱۹۲۱-۱۹۲۰ بدون احتساب صادرات نفت،کرمانشاه، مهم‌ترین درآمد گمرک ایران را داشت که بیانگر اهمیت مسیر تجاری بصره- بغداد- کرمانشاه بود. راه‌آهن بین بصره-بغداد و بغداد- خانقین این مسیر را به‌ویژه برای حمل کالاهای شکننده و فاسدشدنی مورد توجه بازرگانان و تجار قرارداده بود. واردات کرمانشاه در سال‌های ۱۹۲۲-۱۹۲۱ بالغ بر ۱۹۰ میلیون قران بود. از سال ۱۹۲٤ موقعیت کرمانشاه به دلیل افزایش استفاده از راه‌های تجاری شمالی که باعث کاهش ترافیک در جاده بصره شد، با چالش مواجه کرد. ولی کرمانشاه بدون احتساب نفت با اختلاف بسیار، مهم‌ترین شهر وارداتی ایران باقی ماند (Floor, 259-261). با این حال در سال ۱۹۲۵ موقعیت تجاری کرمانشاه به دلیل سیاست دولت در حمایت از بنادر جنوبی و ممانعت از تجارت ترانزیتی از طریق عراق، تحت تأثیر جدی قرارگرفت و فعالیت‌های تجاری تا حدودی با افزایش قاچاق کالا کاهش‌یافت. قاچاق کالا نیز نتوانست نقش کرمانشاه را به عنوان یکی از بازارهای عمده وارداتی ایران بازگرداند. در نهایت تحولات بازار مانند محصولات و قیمت‌های رقابتی و همچنین مسیرهای رقابتی، همگی بر حجم تجارت تأثیرگذاشتند (همان، ۲۲٦) و تجارت در این استان از رونق افتاد و این استان از یک استان تجاری به استانی که درصدد رفع نیازهای محلی خود بود، تبدیل شد.

نتیجه

جنگ جهانی اول از بزرگترین جنگ‌ها در قرن بیستم بود و کشورهای بسیاری را به شکل مستقیم و غیرمستقیم درگیرکرد. با وجود اعلام بی‌طرفی ایران، شهر کرمانشاه به دلیل همجواری با کشور عثمانی اشغال شد. در طول جنگ، حضور نیروهای متحدین و متفقین در این دیار ساختار اقتصادی، تجاری و اجتماعی آن را دچار رکود و تغییر کرد. وضعیت تجاری و اقتصادی کرمانشاه در دوره حکومت دولتشاه (۱۲۲۱-۱۲۳۷) و جانشینان او و تغییر سیاست دولت ایران، در قرن نوزدهم تا پیش از جنگ رشد قابل

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.67]

توجهی را با حضور تُجار داخلی و خارجی تجربه‌کرد. نمایندگی‌ها و بانک‌های متعددی در آنجا تأسیس‌شد. پس از آغاز جنگ جهانی اول (۱۹۱۸-۱۹۱٤) و اشغال کرمانشاهان توسط ارتش متحدین و متفقین، از بین‌رفتن محصولات کشاورزی و دامپروری، اشغال و غارت گمرکات کرمانشاه، اختلال در روند پست و تلگراف، رواج پول کشورهای متخاصم، نبود امنیت و از بین رفتن زیرساخت‌ها و قحطی بزرگ و شیوع بیماری پس از جنگ، به تدریج اقتصاد و تجارت این منطقه را دچار رکود و ایستایی کرد و این رکود همچنان تا اواخر جنگ جهانی اول در کرمانشاه باقی ماند. با این همه در اواخر جنگ جهانی اول و به‌ویژه با حضور انگلیسی‌ها در کرمانشاه و با تغییر سیاست‌های حکومت روسیه، کرمانشاه در سال ۱۹۲۱ بیشترین درآمد گمرکی و در سال ۱۹۲٤ بدون احتساب نفت مهم‌ترین شهر وارداتی ایران محسوب می‌شد.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.67]

منابع

- آبادیان، حسین، ایران از سقوط مشروطه تا کودتای سوم اسفند، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، ۱۳۸۵ش.
- آذرنگ، عبدالحسین، «جنگ جهانی اول»، دانشنامه جهان اسلام، تهران، بنیاد دایره المعارف اسلامی، ۱۳۷۵ش.
- استادوخ (اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه)، ۴۴/۶۶، برگ ۱۱، ۱۳۳۶ق.
- اُوبن، اُژن، ایران امروز، سفرنامه و خاطرات سفیر فرانسه در آستانه جنبش مشروطیت، ترجمه و حواشی علی اصغر سعیدی، تهران، انتشارات نشر علمی، ۱۳۹۱ش.
- ایران، شماره ۱۱۵، سال اول، ص ۲، ۳ ذیقعده ۱۳۳۵.
- باست، الیور، آلمانی‌ها در ایران، نگاهی به تحولات ایران در جنگ جهانی اول، ترجمه حسین بنی احمد، تهران، انتشارات شیرازه، ۱۳۷۷ش.
- بایندر، هنری، سفرنامه هانری بایندر، کردستان- بین‌النهرین و ایران، ترجمه کرامت الله افسر، تهران، فرهنگ‌سرا، ۱۳۷۰ش.
- بیگلری، هرمز، کرمانشاه در حوادث مشروطیت و جنگ جهانی اول ۱۹۱۴-۱۹۱۸ به روایت اسناد، کرمانشاه، انتشارات کرمانشاه، ۱۳۹۷ش.
- ترابی فارسانی، سهیلا، «سرمایه‌داری تجاری و عملکرد آن در سال‌های پس از جنگ جهانی اول»، مجله مطالعات و پژوهش‌های دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، شماره ۳۶ و ۳۷، ۱۳۸۳ش، ص۵۳-۸۰.
- ثواقب، جهانبخش و دیگران، «تأثیر جنگ جهانی اول بر وضعیت گمرک کرمانشاه»، دوره۱۳، ش۲۴، فروردین۱۳۹۸، ص۱۹-۳۹. **Doi: 10.22111/JHR.2019.23598.2251**
- دنسترویل، ماژور، خاطرات ژنرال دنسترویل، ترجمه حسین انصاری، تهران، چاپ ارژنگ، ۱۳۶۲ش.
- رابینو، یاسنت لویی، ولایات دارالمرز ایران، گیلان، ترجمه جعفر خمامی‌زاده، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۰ش.
- رحمانی، فاطمه، «پیامدهای اقتصادی و اجتماعی جنگ جهانی اول درکرمانشاه»، پایان نامه کارشناسی ارشد، راهنما: زهرا علیزاده بیرجندی، دانشگاه بیرجند، ۱۳۹۱ش.
- رعنایی، شهین، «بررسی تأثیرات جنگ جهانی اول بر ساختارهای اجتماعی مناطق غربی ایران»، پژوهش‌های تاریخی، ش ۳۵، ۱۳۹۶ش، ص۱۸-۳۲. **Doi: 10.22108/JHR.2017.21780**
- ساکما (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران)، شماره سند ۴۱۳ ث ۲ آآ ۱- ۲۴۰۰۰۳۰۸۷.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-08]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.67]

– _____، شماره سند ۷۰۴ آ ۲ آآ- ۲۴۰۰۰۳۱۳.
– _____، شماره سند ۲۹۳/۳۳۹۵، برگ ۲.
– سایکس، سرپرسی، تاریخ ایران، ترجمه سید محمدتقی فخرداعی‌گیلانی، تهران، مؤسسه مطبوعاتی علی اکبر علمی، ۱۳۳۵ش.
– سلطانی، محمدعلی، جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان، با مقدمه دکتر عبدالحسین نوایی، تهران، مؤسسه فرهنگی نشر سها، ۱۳۷۴ش.
– شرقی، علی، «نشر اسکناس‌های آلمانی در ایران»، بانک و اقتصاد، شماره ۱۰۶، ۱۳۸۹ش، ص۴۸-۵۱.
– عسیوی، چارلز، تاریخ اقتصاد ایران عصر قاجار، ترجمه یعقوب آژند، تهران، نشر گستره، ۱۳۶۲ش.
– فرمانفرماییان، عباس میرزا، جنگ انگلیس و عثمانی در بین النهرین و عواقب آن در ایران، به کوشش منصوره اتحادیه و بهمن فرمان، تهران، کوثر، ۱۳۶۹ش.
– فرهمند عراقی، علی، «واکنش ایران به نقض بی طرفی درجنگ جهانی اول(۱۹۱۸-۱۹۱۴)»، تاریخ روابط خارجی، شماره ۱۴، ۱۳۶۲ش، ص۱۶۷-۲۰۲.
– قلی پور، سیاوش، «ظهور و زوال بازار کرمانشاه در سده سیزدهم»، جامعه شناسی ایران، دوره بیست ودوم، شماره یک، ۱۴۰۰، ص۳-۲۸.
– کدی، نیکی، ایران در دوران قاجار و برآمدن رضا شاه، ترجمه مهدی حقیقت خواه، تهران، ققنوس، ۱۳۸۱ش.
– گروته، هوگو، سفرنامه گروته، ترجمه مجید جلیلوند، تهران، سعدی، ۱۳۶۹ش.
– لمبتون، ا. ک- س، مالک و زارع در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲ش.
– لیتن، ویلهلم، ایران از نفوذ مسالمت آمیز تا تحت الحمایگی (۱۹۱۹-۱۸۶۰)، ترجمه مریم میراحمدی، تهران، معین، ۱۳۶۷ش.
– مابرلی، جیمز، عملیات در ایران؛ جنگ جهانی اول(۱۹۱۹-۱۹۱۴)، ترجمه کاوه بیات، تهران، رسا، ۱۳۶۹ش.
– مجد، محمدقلی، قحطی بزرگ و نسل کشی در ایران، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، ۱۳۷۸ش.
– الیویه، سفرنامه، ترجمه محمد طاهرمیرزا، تصحیح غلامرضا ورهرام، تهران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۱ش.
– Floor, Willem, *Kermanshah City & Province 1800-1945*, Mage publishers, 2018.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-08]
[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.67]